

TÜRK HUKUKU'NDA VE MUKAYESELİ HUKUKTA VİCDANİ RET

CONSCIENTIOUS OBJECTION IN TURKISH LAW AND COMPARATIVE LAW

Öğr. Gör. Alper KASIMOĞLU

Yalova Üniversitesi

Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı İç Kontrol ve Kalite Sorumlusu

kasimogluaper@gmail.com

Özet

Uluslararası toplumda uzun bir süredir tartışma konusu olan vicdani redde ilişkin tartışmalar Türkiye’de de gün geçtikçe artmaktadır. Vicdani ret geniş anlamda, pozitif hukukun öngördüğü bir zorunluluğa veya izin verdiği uygulamaya, inançlar ya da birtakım ahlaki, politik değerler nedeniyle karşı çıkmak şeklinde tanımlanabilir. Dar anlamda ise kişinin dini, siyasi, ahlaki ve benzeri nedenlerle askerlik hizmetini -silah tutmayı veya ordu içinde hizmet vermeyi, hizmet vermeye devam etmeyi- reddetmesidir. Vicdani ret hakkı kapsamında, zorunlu askerlik uygulamasına alternatif olarak, kamu hizmeti öngörülmektedir. Vicdani reddin bir insan hakkı olduğunu savunanlar olduğu gibi bu kavramın, ulusal mevzuat çerçevesinde bir hak olmadığı tespitinde bulunanlara da rastlanmaktadır. Vicdani redde ilişkin değerlendirmelerin birçoğunda gözlemlenen husus, değerlendirmelerin salt talepler üzerinde şekillenmesi ve kavramlara ilişkin yeterli inceleme yapılmamasıdır. Bu amaçla çalışmada önce genel olarak vicdani reddin gelişim süreci ve vicdani reddi etkileyen kavramlar ele alınmıştır. Vicdani retle ilgili ulusal ve uluslararası hukuk yükümlülükleri incelenerek, Türk hukuku ve karşılaştırmalı hukukta vicdani redde ilişkin düzenlemeler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Vicdani ret, zorunlu askerlik hizmeti, alternatif hizmet, Türk hukuku, insan hakları.

Abstract

Discussions about conscientiously denial which is being argued in international society is increasing day by day in Turkey as well. Conscientiously denial can be described in general as appealing to an obligation foreseen by positive law or an practice allowed by it because of believes or some morally, political values. In specific meaning, the denial to do military service - handling a gun and serve the military, to continue serving - because of religious, moral and similar reasons. Public service is foreseen as an alternative to obligatory military practice within the scope of conscientiously denial. As there are people defending that conscientiously denial is a human right, there are also people determining that it is not a right in the national regulatory frame. In most of the assessments related to conscientiously denial the observed matter is the assessments are shaped on only the demands and there is not enough examination being done about the concepts. For this purpose, the development process of conscientiously denial and the concepts affecting conscientiously denial are handled primarily in this work. National and international law obligations related to conscientiously denial were analysed and regulations about conscientiously denial in Turkish law and comparative law were reviewed.

Key words: Conscientiously denial, obligatory military service, alternative service, Turkish law, human rights.

GİRİŞ

Güvenlik/özgürlük algılamasında devletleri en fazla meşgul eden konular arasında bulunan vicdani reddin, ilk defa ciddi bir politik mesele haline geldiği dönem 1. Dünya Savaşı yıllarıdır. Bu dönemde savaşmayı reddeden çok sayıda insan olmuştur; fakat genel olarak, vicdani reddin tekil bir eylem olmaktan çıkıp geniş halk yığınlarını etkilemeye başlaması ve vicdani redde ilişkin yasal düzenlemelerin hayata geçirilmesi için 2. Dünya Savaşı sonrasında, hatta 60'lı yılları beklemek gerekmiştir. Vicdani reddin tanınması uzunca bir süre sadece, mensubu oldukları dini inanış nedeniyle askerlik yapmalarının mümkün olmadığını bildiren kişiler ile sınırlı tutulmuştur.

Bugün vicdani ret hakkını doğrudan doğruya kabul eden uluslararası bir sözleşme bulunmamaktadır. Vicdani ret hakkı daha çok, inanç özgürlüğü kapsamında ele alınmaktadır. Bu hak, pozitif hukukun öngördüğü bir zorunluluğa inançlar ve vicdani kaygılar temelinde karşı çıkma olarak, birçok farklı konuda gündeme gelmektedir. Ancak en yaygın olan vicdani ret eylemi, zorunlu askerlik uygulamalarına karşı yapılmaktadır. Bu sorunun çözümü için birçok ülke zorunlu askerlik uygulaması yanında alternatif kamu hizmeti öngörmektedir. Makalede vicdani red kavramı, kavramın tarihsel gelişimi ve kavrama ilişkin sorunlar incelenecektir.

1. Vicdani Ret Kavramı

A- Vicdani Reddin Ortaya Çıkışı

Vicdani reddin tarihi savaşların tarihi kadar eskidir. İlkçağ'da Kuzey Afrika'daki Numibya ülkesinden Maximilian adında 21 yaşında bir genç, Roma ordusuna çağırılmasına rağmen savaşmayı istemediği için askeri servise katılmayı reddetmiş ve Romalılar tarafından idam edilmiştir. Maximilian bilinen ilk vicdani retçi olarak kabul edilmektedir (Mızrak, 2008, s. 9).

Vicdani ret uzun süredir var olan bir fenomen olsa da, ancak yakın zamanlarda silahlı kuvvetleri ve toplumu etkileyen önemli bir faktör haline gelmiştir. "Yeni vicdani ret" olarak adlandırılacak bu olgu, eskisinden saik, boyut ve kapsam bakımından ayrılır. Bu yeni ret biçiminin kökenleri batıda modern devletin doğuşuna kadar götürülebilecektir. Zira zorunlu askerlik hizmeti de bu dönemle birlikte ortaya çıkmıştır (Mızrak, 2008, s. 9).

B. Vicdani Reddin Tanım Yelpazesi ve Temelleri

Vicdani ret tanımlarını temel olarak iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grubu geniş anlamda vicdani ret, ikinci grubu ise dar anlamda vicdani ret tanımları oluşturmaktadır. Geniş anlamda vicdani ret, vicdan kurallarına göre davranma gereğinden dolayı bu kurallarla çelişen kural ve emirlere uymama tavrı olarak tanımlanabilir (Toker, 2008, s. 80). Bir diğer geniş anlamda vicdani ret tanımı ise bir kişinin ya da grubun, vicdandan kaynaklanan üstün bir gereklilik nedeniyle kanuni yükümlülüklerini yerine getirmekten bilinçli bir

biçimde kaçınmasıdır. Bu tanımın özelliği, sadece zorunlu askerlik hizmetine değil birçok alana uygulanabilir olmasıdır. Örneğin, vergi ödemenin vicdanen reddi geniş anlamda vicdani ret uygulamasıdır.

Çalışmanın konusunu oluşturacak olan dar anlamda vicdani ret, en basit anlamıyla ahlaki tercih, dini inanç ya da politik nedenlerle askere gitmeyi reddetmektir (Semiz, 2010, s. 18). Bir diğer tanım ise vicdani retçiler üzerinden yapılmıştır: Vicdani retçiler, felsefi görüşlerinin barışçı olduğunu ileri sürerek askerlik yapmayı reddeden kişiler olarak tanımlanabilir (Kaya, 2006, s. 35). Gereğesi ne olursa olsun vicdani ret, askerliğin yani silah altına alınmanın reddedilmesidir (Sevinç, 2006, s. 300). Vicdani ret kişinin ahlaki tercih, dini inanç, felsefi görüş ya da politik nedenlerle askeri eğitim ve hizmette bulunmayı, silah taşımayı ve kullanmayı reddetmesidir. (Kardaş, 2006, s. 39). Uluslararası Af Örgütünün tanımında vicdani ret; vicdani veya politik inanç ve kanaatler nedeniyle zorunlu askerliğe karşı çıkış olarak tanımlanmaktadır (Semiz, 2010, s. 18). Vicdani ret, savaşta yer almayı veya savaş için hazırlanmayı doğru bulmayan kimselerin askere gitmeyi reddetmesidir. Savaşa ve öldürmeye karşı olmak ve bu nedenle askere gitmemek vicdani ret olarak adlandırılır (Semiz, 2010, s. 18). Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 26 Ocak 1967 tarih ve 337 sayılı kararı kapsamında vicdani ret; askerlik hizmeti yükümlüsü kişilerin dini, ahlaki, manevi, insani, felsefi veya benzer nitelikte etkenlerden kaynaklanan gerekçelerle silahlı askerlik hizmeti yapmayı reddetmesidir.

Tanımların ortak özelliğine bakıldığında temel unsurun, askerlik hizmetini yerine getirmeme olduğu görülmektedir. Vicdani reddi, askerlik hizmetini yerine getirmemekten ayıran husus ise vicdani reddin, reddetme eylemine bağladığı gerektir. Vicdani ret sebeplerini tüketici sayımla ortaya koymak mümkün olmasa da bu nedenleri dini, vicdani ve politik sebepler olmak üzere üç başlık altında toplamak mümkündür. Vicdani ret tanımında dikkat edilmesi gereken husus, vicdani ret sebeplerinin tamamının kişisel nitelikte olduğudur.

2. Vicdani reddin bazı kavramlarla ilişkisi

A. Sivil İtaatsizlik

Sivil itaatsizlik, mutlak kabul gören bazı özellikleri dışında, farklı düşünürlerce farklı yorumlanmaktadır. Yasaya aykırılık, şiddetten arınmış olma ve kamuya açıklık, hatta açıklıktan öte kamunun vicdanına seslenme, bu konuda çalışan neredeyse tüm düşünürlerin tanım oluştururken başvurdukları ölçütlerdir (Ökçesiz, 1994, s. 108).

Habermas'ta sivil itaatsizlik, "hukuk düzenine karşı, genel bir itaatsizlik amacı gütmeyen kurallardan birinin ya da birkaçının iradi, planlı bir şekilde ihlalini içerirken", (Habermas, 2001, s. 124). Arendt'in sivil itaatsizlik düşüncesinde, sistemin geneli ile az ya da çok bir anlaşmazlığın mevcut olduğu görülmektedir (Mızrak, 2008, s. 66).

Sivil itaatsizlik edimlerinin vicdani kararlardan kaynaklandığını belirten Ökçesiz'e göre, "Bu güdülenme, bütün bilinçli insan edimlerinde olduğu gibi, tinsel-ruhsal bir çerçevede vicdan ile sıkı ilişki içerisinde oluşacaktır. Sivil itaatsiz, normalde kendini yasayla bağlı

olarak duyumsarken bir toplumsal-siyasal durum karşısında yasaya aykırı davranışını zorunlu kılacak bir düşünce-duygu sürecine girmektedir. Sivil itaatsizlik, bu vicdani süreç sonunda sivil itaatsizin edindiği vicdani karardır. Bu kararıyla eylemci diğer suçsal örneklemekten ayrılmakta, kendi kategorisine yerleşmektedir” (Ökçesiz, 1994, s. 124).

Politik nedenlerle askerlik yapmayacağını bildiren bir retçi; şiddete başvurmaksızın, hükümetin izlediği politikanın ya da askerlik mevzuatının adil olmadığı yönünde kamu vicdanına seslenip ve reddederek yasaya karşı olması bir sivil itaatsizlik eylemi sayılabilir.

B. Pasifizm

Pasifizm, uluslararası uyumsuzluklara barışçıl yollarla çözüm bulunabileceği ve bulunması gerektiği inancından; askeri ve savaş kurumlarının ortadan kaldırılmasına yönelik çağrılara; toplumun herhangi bir şekilde devlet gücü aracılığıyla örgütlenmesine karşı olmaya; politik, ekonomik ya da toplumsal amaçlara ulaşmak için fiziksel şiddet kullanılmasının reddedilmesine; barış davasını savunmak için mutlaka gerekli durumlar dışında güç kullanılmasının mahkûm edilmesine; kendini ve başkalarını savunmak dâhil, her türlü koşul altında şiddete karşı olmaya dek uzanan, geniş bir düşünce yelpazesini kapsar (Mızrak, 2008, s. 70).

Askerlik hizmetine karşı vicdani reddin dayandırıldığı önemli ilkelerden biri olan pasifizm genel olarak; insan öldürmenin dini, etik, felsefi nedenlerle ahlak dışı olduğu prensibine dayanmaktadır. Bu konuda pasifizm daha çok dini boyutu ile karşımıza çıksa da, sadece dini nitelikli bir edim değildir (Mızrak, 2008, s. 71). Vicdani reddin ortaya çıkış sürecinde dini pasifizm büyük rol oynamış; ancak zamanla, ahlaki kaygılar ile dile getirilen laik yapıdaki pasifizm de etkili olmaya başlamıştır.

C. Antimilitarizm

Antimilitarizm, pasifizm içine yerleştirilebilir bir kavram olarak görülse de politik duruşu savaşın ötesine uzanıp, her türlü iktidar ilişkisini sorguladığı içindir ki bağımsız bir kavram olarak anılmaktadır.

Antimilitarizm kelime ve anlam bilimi olarak militar yani silahlı bir hareket veya eylem karşıtıdır. Pasifizmin haklı haksız savaş ayrımını reddetmeyen biçimleri vardır, oysa “antimilitarizm belli savaşların değil, savaşın karşıtıdır” (Selek-Sönmez, 2006, s. 30). Dolayısıyla antimilitarist bir bakışaçısı için haklı haksız savaş ayrımı yoktur. Antimilitarist olan kişi savaşın ve şiddetin her türüne karşı olmak durumundadır.

Antimilitarizm ile vicdani ret arasındaki ilişkinin niteliği düşünüldüğünde de şöyle bir sonuca ulaşmak mümkün görünmektedir. Vicdani retçilerin bir kısmı antimilitarist oldukları gerekçesiyle savaşa ya da barış halindeki bir ülkenin ordusuna katılmayı reddederler. Dolayısıyla “itaatsizlik biçiminde gelişen vicdani ret örneği, antimilitarizmin bir yöntem

biçimidir” ve antimilitarizm vicdani reddin ötesine uzanır (Selek-Sönmez, 2006, s. 30). Bu nedenledir ki, farklı saiklerle hareket eden bazı vicdani retçiler için, askerlik hizmeti yerine alternatif hizmet ifa etmek; ya da vicdani reddin pozitif hukuk düzenlemelerinde bir hak olarak kabul edilmesi, sadece gönüllülerden müteşekkil bir ordunun varlığı mümkün görünürken, antimilitaristler alternatif hizmeti ya da profesyonel orduyu da reddederler.

3. Vicdani Ret Sebepleri

A. Dini Sebepler

Dini sebep, vicdani ret kavramının ortaya çıkmasına neden olan sebeptir (Bröckling, 2008, s. 70). Hristiyanlık inancında şiddetin dışlaması bu konuda etkili bir sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Hristiyanlık inancının kutsal kitabı İncil’in “Matthew” bölümünde “Düşmanlarınızı seviniz” denmektedir. 16. yüzyıldan günümüze Protestan kiliseleri içerisindeki birçok grup (Menonitler, Baptistler, Kuakerler) silah taşımayı ve dövüşmeyi “On Emir” den dokuzuncusunu oluşturan “Öldürmeyeceksin” emri doğrultusunda reddetmiştir (Zürcher, 2008, s. 59).

Sözü edilen vicdani ret sebebi, her ne kadar Hristiyanlık inancı temelinde doğmuşsa da başka dinlere inanan kimselerin de kendi inançları doğrultusunda bu sebebi ileri sürmeleri mümkündür.

Günümüzde dini sebebe dayanan vicdani ret örneklerine en fazla Yehova Şahidi olan kişiler nezdinde rastlanmaktadır. Yehova Şahitleri, inanışları gereği zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmektedirler. Bu inanca sahip kişiler, inançlarının temel esasını pasifizmin oluşturduğunu, savaşa ve şiddete ilişkin her tür etkinliğin ve davranışın kendilerine yasaklandığını belirtmektedirler (Anayurt, 2007, s. 158).

Vicdani ret uygulamasının tarihine bakıldığında, dini sebepli vicdani reddi hukuki olarak düzenleyen ve kabul eden ülkelerin karşılaştığı temel zorluğun hangi dinin kurallarının, vicdani ret sebebi olarak kabul edilip edilemeyeceği ve vicdani ret talep eden kişinin bu talebindeki samimiyetidir. Kişinin askerlik görevinden kaçınma isteği, bireysel ve toplumsal kimliğini şekillendiren inancının zorunlu bir gerekliliği midir; yoksa kişi askerlik görevi yerine getirmekten kaçmak için, tanınan vicdani ret hakkını suistimal etme niyetiyle mi hareket etmektedir? Bunu hususun açıklığa kavuşturulabilmesi için öncelikle hangi inançların vicdani ret hakkına kaynaklık edebileceği tespit edilmeli, ardından da kişinin gerçekten o inancın mensubu olup olmadığı araştırılmalıdır. Bazı ülkelerde, vicdani ret hakkı belli inançların mensuplarına doğrudan tanınmakta; Yehova Şahitleri ve Quakerler gibi açıkça savaş karşıtı dinî cemaatlerin üyeleri bu cemaatlere mensubiyetini gösteren bir belge ile başka bir ispata gerek kalmaksızın vicdanî retçi statüsüne sahip olabilmektedir (Anayurt, 2007, s. 167).

B. Vicdani Sebepler

Vicdan sözcüğü, Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlaki değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” olarak tanımlanmıştır.¹ Vicdani sebeplerle vicdani retçi olma sürecini iki aşamada değerlendirmek gerekmektedir. İlk aşama kişinin, yükümlü olduğu askerlik hizmeti hakkında; başka bir anlatımla, bizzat üstleneceği görev hakkında yargılama yapmasıdır. İkinci aşama ise bu yargılama neticesinde bir vargıya ulaşmaktan ibarettir.

Vicdani bir nedene dayanarak vicdani retçi olduğunu ileri sürmek için kişinin askerlik hizmeti boyunca vicdanının elvermeyeceği birtakım eylemleri yapmaya zorlanacağını ortaya koyması gerekmektedir. Bugün gelinen noktada zorunlu askerlik hizmetine vicdani nedenler dışında kalan nedenlerle itiraz edildiği genel olarak kabul görmektedir (Kardaş, 2006, s. 40).

Vicdani bir sebep olarak tüm dünyada sıklıkla tekrarlanan savaşa karşı olmak ise artık vicdani redde indirgenemeyecek bir kavram olarak görülmektedir. Vicdani reddin savaşa karşı bir duruş olma özelliğini kaybettiği, bizzat vicdani ret savunucuları tarafından dile getirilmektedir. Tony Smyth vicdani reddin bir hak olarak tanınmasının, günümüz savaş karşıtı mücadele açısından alakasız olduğunu belirtmektedir (1967; alıntıyı yapan Speck, 2006, s. 49). Bu konuda dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, askerlik hizmetinin sadece savaş yapmaya eşlenmiş olmasıdır.

Vicdani ret ile savaş karşıtlığı arasındaki ilişkiyle ilgili olarak pasifist Kurt Hiller şöyle demiştir: “Vicdani reddi, savaş karşısında her derde deva ilaç olarak görenlerden müteşekkil savaş karşıtı kesim, gelişmelerin -savaş tekniği ve politik teorideki gelişmelerin- gerisinde kalmış” demektedir. (1932; alıntıyı yapan Bröckling, 2008, s. 73).

C. Politik Sebepler

Vicdani ret sebepleri arasında açıklanması belki de en güç grup olan politik sebepleri, sınırlayıcı sayımla listelemek neredeyse imkânsızdır. Yeryüzünde kişi sayısı kadar düşünce çeşidi olduğu göz önünde bulundurulursa bu durumun nedeni anlaşılacaktır.

Politik nedenlerle vicdani retçi olmak, askerlik hizmeti yükümlüsünün zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmeyi politik düşüncelerine aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmesi anlamına gelmektedir. Politik nedenlere örnek vermek gerekirse kişinin, kendisini anti-militarist olarak tanımlaması ve askerlik hizmetini militarizmin bir parçası olarak görmesi, devletin uyguladığı askeri politikaları benimsememesi, bu politikalara karşı olması ve sözü edilen politikaların uygulanmasında rol almak istememesidir. Bu türdeki vicdani ret beyanlarına özellikle İsrail’de sıkça rastlanmaktadır. Örneğin, İsraili bir subay ve vicdani retçi olan Itai Svırski, 2004 tarihli konuşmasında “kendimi, ülkeme sadık gerçek bir siyonist olarak görüyorum. Her an herhangi bir yerde ülkem için savaşmaya hazırım. Ama 3,5 milyon Filistinliyi hiçbir haklı neden olmaksızın ezmeye ve ülkemin kısa ve uzun vadeli

güvenliğini tehlikeye atmaya hazır değilim” (Semiz, 2010, s. 28) diyerek İsrail’in yürüttüğü Filistin politikasını doğru bulmadığı için vicdani retçi olduğunu ortaya koymuştur.

4. Ret Türleri

A. Basit Vicdani Ret

Basit vicdani reddi, zorunlu askerlik hizmetini silahlı kuvvetler bünyesinde yapmayı reddetmek olarak tanımlamak mümkündür. Askerlik hizmeti yükümlüsü basit vicdani retçi, bir asker olarak orduda görev yapmayı reddetmektedir. Fakat askerlik hizmetine muadil olarak silahlı askerlik hizmeti dışında bir hizmette bulunmaktadır.

Basit vicdani reddin en yaygın uygulaması, orduda asker olarak görev yapmayı reddedenlerin bir sivil kamu hizmetinde belirli süre çalışmalarındadır. Basit vicdani reddin, vatan hizmetini yerine getirmeyi reddetmek olmadığına dikkat çekmek gerekmektedir.

B. Kökten Vicdani Ret

Kökten ret, zorunlu askerlik hizmetini sadece silahlı kuvvetler bünyesinde yerine getirmeyi değil; silahlı kuvvetlerde hizmette bulunmanın muadili olan herhangi bir görevi (sivil kamu hizmeti gibi) yerine getirmeyi de reddetmek anlamına gelmektedir. Başka bir anlatımla, kendilerini kökten retçi olarak tanımlayanlar askere gitmeyi reddettikleri gibi askerlik hizmetinin muadili olan bir görevi yerine getirmeyi de reddetmektedirler.

Kökten retçilerin ileri sürdükleri en yaygın gerekçe şudur: “Kökten ret itirazında bulunanlar dini ve siyasi inançları gereği hiçbir şekilde devletin silahlanma planlarının aleti durumuna düşmek istememekte ve sivil hizmeti de reddetmektedirler” (Kardaş, 2006, s. 40).

C. Seçici Vicdani Ret

Seçici vicdani ret, zorunlu askerlik hizmetine karşı olmamak fakat bazı kuvvet kullanma etkinliklerine veya savaşlara katılmayı reddetmek olarak tanımlanmaktadır. Seçici vicdani retçiler, zorunlu askerlik ödevlerini yerine getirmek üzere çağrıldıklarında silahlı kuvvetlere katılmaktadırlar. Ancak, silahlı kuvvetler bünyesinde oldukları süre boyunca, katılmayı vicdani olarak doğru bulmadıkları kuvvet kullanma eylemlerine veya savaşlara katılmayı reddetmektedirler.

Seçici vicdani reddin tarihteki en bilinen örneği Vietnam Savaşı sırasında yaşanmıştır. Birçok Amerikan askeri Vietnam Savaşı’nın haksız bir savaş olduğunu ileri sürerek Vietnam’a gitmeyi reddetmiş ve ordudaki görevlerine Vietnam dışında devam etmeyi talep etmiştir. Askerlik hizmetinde seçici vicdani reddin günümüzdeki örneklerine ise genellikle İsrail’de rastlanmaktadır.

D. Gri Ret

Bu bölümün üst başlığının “vicdani ret türleri” değil “ret türleri” olmasının nedeni, bu bölümde gri ret kavramına da yer verme gereğidir. Gri ret, askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddetmektir. Ancak gri ret, bir vicdani ret türü değildir. Gri reddin, vicdani retten farkı gerekçesi veya gerekçeleridir. Gri reddin gerekçeleri vicdani, politik veya dini değildir. Gri ret gerekçelerine örnek vermek gerekirse ekonomik nedenlerden söz etmek mümkündür. Şöyle ki askerlik hizmeti yükümlüsü, yürüttüğü ekonomik etkinliğe ara vermek istememekte; başka bir anlatımla, ekonomik kazanç sağlamaya askerlik ödevi nedeniyle ara vermek istememektedir. Bir başka gri ret gerekçesi ise kişinin disiplinli bir yaşam süreci olarak nitelendirilebilecek askerlik sürecini yeterince konforlu bulmaması, askerlik boyunca üstleneceği görevleri yerine getirmekten korkması veya bu görevleri zor bulması olarak ifade edilebilir.

Günümüzde gri reddin gittikçe yaygınlaştığı görülmektedir. Her ne kadar birçok Avrupa ülkesinde vicdani redde ilişkin düzenlemeler yapılmışsa da günümüzde bu düzenlemeler sadece vicdani retçiler için değil gri retçiler için de uygulanmaktadır. Hatta Almanya gibi bazı ülkelerde kişilerin askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddettiklerini söylemeleri yeterli olmakta, bu kişilerin gerçekten vicdani retçi olup olmadıkları araştırılmamaktadır. Vicdani reddi bir hak olarak düzenleyen Almanya'yla ilgili olarak Ulrich şu açıklamayı getirmektedir: “Vicdani reddini açıklayan kimse asker olmak istemiyor ama bu, söz konusu kişinin mutlaka askeriye ya da Alman askeri politikasına ilkesel olarak karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Askerlik yükümlülerinin çoğunluğu kararını bireysel kar-maliyet hesapları doğrultusunda vermektedir” (Bröckling, 2008, s. 76).

5. Vicdanî Ret ve Alternatif Hizmet

Alternatif hizmet, ret gerekçeleriyle uyumlu, sivil nitelikli, kamu yararı olan ve cezalandırıcı yapıda olmamak koşuluyla vicdanî ret ileri süren kişi tarafından askerlik hizmeti yerine geçmek üzere yerine getirilen hizmettir. Tanımda yer alan “cezalandırıcı” ibaresi sadece alternatif hizmetin süresini değil aynı zamanda tarzını ve gerçekleştirildiği koşulları da ifade etmektedir (Brett, 2008, s. 253).

Vicdanî reddi kabul eden ülkelerde, zorunlu askerlik hizmetine bir alternatif olarak yerine getirilen vatan hizmeti kanunla düzenlenmiştir. Çoğu ülkede alternatif hizmetin süresi zorunlu askerlik hizmetinden daha uzundur. Öngörülen alternatif hizmetin yerine getirileceği alanlar ve bunların süreleri ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Birçok ülkede alternatif hizmet süresinin caydırıcı olması amacıyla zorunlu askerlik hizmeti süresinden uzun tutulması tartışmalı bir konu olmuştur.

Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin 1987 yılında verdiği 87/8 sayılı tavsiye kararında da belirtildiği gibi “Alternatif hizmet kural olarak sivil karakterde olmalıdır,” Aynı şekilde Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonunun 1998/77 sayılı kararında da alternatif hizmetin sivil karakter taşıması gerektiği ifade edilmiştir (Çınar, 2007, s. 101). Avrupa

Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1518/2001 sayılı kararında, üye devletlere, cezaî ya da caydırma nitelikli bir sivil hizmet değil, vicdanî retle uyum içerisinde olan gerçek bir sivil ikame ya da alternatif hizmet getirmelerini, bu hizmetin süresinin de askerlik hizmetiyle orantılı olacak şekilde tespit edilmesini tavsiye etmektedir (Anayurt, 2007, s. 166).

6. Vicdani Reddin Uluslararası Hukuk Boyutu

İkinci dünya savaşı sonrası imzalanan Birleşmiş Milletler Antlaşması ile “Devletin bireylere karşı sadece uyruk değil, aynı zamanda insan olmaları nedeniyle sorumlulukları olduğu, bazı hakların, bu haklara ilişkin kararın iç hukuka bırakılmasını engelleyecek derecede vazgeçilmez, temel nitelik taşıdığı fikri” (Mızrak, 2008, s. 87) insan haklarının uluslararasılaşmasının yolunu açmıştır.

Bu gelişmeden sonra insan haklarına ilişkin pek çok bölgesel ya da küresel örgüt kurulmuş, sözleşme imzalanmıştır (Kapani, 1996, s. 56). En önemli gelişmelerden biri ise, bu sözleşmelerde yer alan hakların devletlerce ihlali halinde, bireylere yargı yoluna başvuru imkânı sağlanması olmuştur. Ancak, aşama aşama gerçekleşen tüm bu hamlelere rağmen, bazı konuların devletin mahfuz yetkisine bırakılması gerektiği fikri hâlâ yaygınlığını sürdürmektedir. İşte bu konuların belki de en başında, bir devletin üyesi olan yurttaşların, devletçe tesis edilen askerlik hizmet yükümlülüğünü reddedip edemeyecekleri meselesi gelmektedir.

Konu ile ilgili genel yaklaşım, kişilerin vicdani kanaatlerine saygı gösterilmesinin önemli bir mesele olduğu, ancak devletin güvenliği söz konusu ise bu kanaatlerin icrasına ne derece izin verileceğine de yine o devletin karar vermesi gerektiğidir. Baskın olan bu yaklaşıma rağmen, kişilerin vicdani kanaatlerinin, bir devletin tekeline bırakılamayacak kadar değerli olduğu fikrinden hareketle, vicdani reddin uluslararası pozitif hukuk düzeninde temel bir hak olarak kabulü için çalışmalar yürütülmüştür.

Vicdani reddin hangi hak gruplarına dâhil edilebileceği konusunda genel olarak şöyle bir yaklaşım mevcuttur: Bir grup hak vardır ki, eğer var olan sözleşmeler çerçevesinde, bir vicdani ret hakkı tanınmıyor ya da tanınacak ise bu hakkı ihtiva etmektedir. Diğer bir grup hak ise vicdani reddi gereçelendirmekte, böyle bir hakka dayanak teşkil etmektedir. Vicdani reddi ihtiva etmesi beklenen başlıca hakkın düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkı; vicdani redde dayanak olabilecek hakların da; yaşam hakkı ve barış hakkı olarak belirlendiği görülmektedir (Mızrak, 2008, s. 89). Ancak yine de, hangi hak temel alınmalı, hangi haklar vicdani reddin dayanabileceği haklar olarak anlaşılmalı meselesinde ortak ve net bir görüşten bahsetmek zordur.

A. Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü Hakkı

Vicdani reddin dayandırılabilmesi bu hak; Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 18. maddesi, Kişisel Ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesinin 18. maddesi,

Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşmenin 5. maddesi gibi küresel nitelikli belgeler ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. maddesi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Sonuç Bildirgesinin 7. maddesi, Amerika İnsan Hakları Sözleşmesinin 1. Maddesi, Afrika İnsan ve Halkların Hakkı şartının 8. maddesinde olduğu gibi bölgesel nitelikli belgelerde düzenlenmektedir.

Düşünce, vicdan ve din gibi özgürlükler iki boyutlu bir yapıya sahiptir. Bu özgürlükler, bir taraftan kişinin iç dünyası ile ilgili iken, bir yandan da bunların dış dünyada somutlaşan halleri vardır. İşte, bireyin bu iç dünyası, “tinsel alanı, iktidarın müdahalesi dışındadır” (Kaboğlu, 2002, s. 106). Oysa özgürlüğün dışa vurulan, dışa yansıyan kısmı, devleti ve toplumu alakadar etmektedir.

Bu özgürlükler arasında düşünce özgürlüğü Akın'a göre tüm özgürlüklerin en önemlisidir, zira diğer tüm özgürlükler düşüncenin öneminden kaynaklanmaktadır. Hatta vicdan ve din özgürlüğü de, düşüncenin kutsal konularda açıklanması neticesinde ortaya çıkmıştır (Akın, 1971, s. 145). Kaboğlu da, düşünce özgürlüğünü diğer özgürlükler için “eksen” ya da “besleyici” bir kaynak olarak kabul eder. Ona göre, düşünce özgürlüğüne uygulanan hukuki rejim diğer özgürlükleri de doğrudan etkilemektedir (Kaboğlu, 2002, s. 107).

Bu özgürlüğün; vicdan, inanç ve din özgürlüğü kısmı açıklanmak istendiğinde ise, “siyasal iktidar sahipleri veya diğer kişilerce, yasalar ya da herhangi başka bir araçla baskıya uğramaksızın bir dine inanma veya inanmama konusunda özgürlük” (Kaboğlu, 2002, s. 364) şeklinde bir ifade hemen herkes tarafından kabul edilmiş bir belirlemedir.

B. Zorla Çalıştırma veya Zorunlu Çalışmaya Tabi Tutulma Yasağı

Medeni ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 8/3-a maddesi, “hiç kimseden zorla ya da zorunlu olarak çalışması istenemez” şeklinde bir hakkı düzenlemektedir. Yine, AİHS'in 4/2 maddesinde de “hiç kimse zorla çalıştırılmaz veya zorunlu çalışmaya tabi tutulamaz” denilmektedir.

Bu yasak, temel hak ve özgürlükler sayıldığında genelde “çalışma hakkı” kapsamında düşünülmekte (Mızrak, 2008, s. 97), zorla çalıştırma ya da zorunlu çalışmaya tabi tutulma kavramlarının da, çalışma hayatına ilişkin uluslararası sözleşmelerde tanımlandığı görülmektedir (Gözübüyük- Gölcüklü, 2007, s. 216). Ancak söz konusu yasağın başka bazı konular açısından gündeme gelmesi mümkündür ki bu konulardan biri de askerlik hizmetidir.

Medeni ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin 8/3-c(ii) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 4/3-b bendi, hangi durumların ‘zorla ya da zorunlu çalıştırma’ terimi içinde sayılmayacağını belirlemiştir. Her iki sözleşmede de, askeri nitelikteki bir hizmeti reddetme hakkının tanıdığı ülkeler bakımından, bu hakkı kullananlardan talep edilecek ulusal hizmetin zorla çalışma ya da zorunlu çalıştırma sayılmayacağı düzenlenmiştir.

İlgili düzenlemeler incelendiğinde vicdani ret ile ilgili iki boyutun söz konusu olduğu görülmektedir. Öncelikle, zorla çalışma ya da zorunlu çalıştırma, askerlik hizmeti bakımından değil, askerlik hizmetini ret hakkı tanınanlara uygulanacak alternatif hizmet bakımından söz konusu olabilmektedir. Yani, zorunlu askerlik hizmetinin zorla çalışma ya da zorunlu çalıştırma olduğu şeklinde bir iddia bu maddelerce korunmamaktadır. İkinci olarak da, maddelerde geçen “askeri nitelikteki bir hizmeti reddetme hakkının tanındığı ülkeler bakımından” ifadesi, bu konunun devletlerin iç hukukuna bırakılmış olduğunu göstermektedir.

C. Vicdani Redde Dayanak Teşkil Edebilecek Haklar

a. Yaşam hakkı

Bir vicdani retçi için yaşam hakkının ihlali iki biçimde olabilir. Birincisi; savaşırken başka bir kişinin canını almanın, o kişinin yaşam hakkının ihlali olarak düşünülmesidir (Marcus, 1998, s. 518).

Vicdani reddin yaşam hakkı ile ilgili ikinci boyutu ise şöyle bir durumda sözkonusu olabilir: Kişi için vicdan ve din özgürlüğü o kadar hayatidir ki, vicdanının emrettiğinin aksine bir amaç için ölmesi yaşam hakkından keyfi olarak mahrum bırakılması anlamına gelir (Marcus, 1998, s. 519).

Kişinin, vicdani kanaatleri ile çelişen bir amaç için ölmeyi reddetmesi ya da başka bir kişinin canını almaktan imtina etmesi şeklinde iki boyutundan bahsedilen yaşam hakkı ile vicdani reddin bağlantısı BM İnsan Hakları Komisyonu’nun 1989/59 sayılı önergesi ile tanınmıştır (Mızrak, 2008, s. 102). Ancak; düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile vicdani ret arasında kurulduğu biçimde doğrudan bir bağlantının, yaşam hakkı ile vicdani ret arasında da var olduğunu savunmak zordur. Vicdani kanaate aykırı biçimde hizmet ifasında vicdan özgürlüğü hakkının doğrudan bir ihlali sözkonusu iken, yaşam hakkı ihlali muhtemeldir. Savaş halinde olmayan bir devletin ordusunda hizmet vermeyi reddetmek de yaşam hakkı iddiasını tali kılar. Dolayısıyla, çeşitli durumlarda vicdani ret talebine gerekçe gösterilebilecek yaşam hakkı, vicdani reddi doğrudan ihtiva edebilecek bir yapıda değildir.

b. Barış Hakkı

İnsan haklarının kuşaklara göre tasnifinde, dayanışmanın ürünü olarak ortaya çıkan üçüncü kuşak haklar arasında genel olarak; çevre hakkı, gelişme hakkı, insanlığın ortak malvarlığına saygı hakkı ve barış hakkı sayılmaktadır (Mızrak, 2008, s. 104).

Her insanın ve toplu olarak bütün insanların ulusal düzlemde olduğu kadar uluslararası düzlemde de sahip olduğu barış hakkının üç ögesi olduğunu belirten Kaboğlu’na göre bu alt haklar; “güvenlik hakkı, savaşa karşı çıkma hakkı ve silahsızlanma hakkı”dır (Kaboğlu, 2002, s. 558).

Anılan metinler incelendiğinde, barış hakkının vicdani redde dayanak teşkil etmesi muhtemel görünmektedir. Barış hakkının üç ögesinden “savaşa karşı çıkma hakkının öncelikle vicdani ret hakkını anlattığını” belirten Kaboğlu; Almanya, Portekiz, İspanya Anayasalarında bu hakkın düzenlenişini örnek göstermektedir (Kabaoğlu, 2002, s. 558). Lippman’a göre ise, “vicdani ret, kişilerin doğal haklarından barış hakkını ifade etmelerini sağlayacak en anlamlı yolu açacak ve insan hakları ile sosyo-ekonomik gelişmenin sağlanması için gerekli koşulların var olduğu bir dünyanın yaratılmasına yardımcı olacaktır” (Lippman, 1991, s. 64).

D. İçtihatlar Işığında Bu Hakların Değerlendirilmesi

a. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi Kararları

Komite, Medeni ve Siyasî Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin vicdani ret şeklinde bir hakkı teminat altına alıp almadığı yönünde gerçek anlamdaki ilk resmi açıklamasını L.T.K/Finlandiya² (185/1984) başvurusunda yapmıştır.

Sözkonusu başvuruyu özetlemek gerekirse; 1982 yılında, derin etik kanaatleri nedeniyle askerlik hizmetini yerine getiremeyeceğini belirten başvuru yeri makamlarca 11 ay hapis cezasına mahkûm edilmiş, bunun üzerine, sözleşmenin düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 18. maddesi ile düşüncenin açıklanması özgürlüğünü içeren 19. maddesinin ihlal edildiği gerekçesiyle komiteye başvurmuş, yapılan başvuru ise kabul edilemez bulunmuştur. Komite, sözleşmenin 18. ve 19. maddelerinin, 8/3-c(ii) maddesi ile beraber incelenmesi gerektiği ve böyle bir inceleme halinde de bu maddelerin vicdani ret şeklinde bir hak içermediği kanaatine ulaşmıştır. (Mızrak, 2008, s. 109).

Komite kararından özellikle ifade edilen, konu ile ilgili olarak sözleşmenin 18. ve 19. maddeleri bakımından yapılacak bir başvurunun kabul edilebilmesi için ilk şart, taraf devletin askerlik hizmetine karşı vicdani ret hakkını iç hukukunda tanımış olmasıdır.

Ayrıca, yapılacak başvuru, askerlik hizmeti yerine uygulanacak alternatif hizmet bakımından gerçekleşmiş bir ihlal ile ilgili olmalıdır.

Ancak 90'lara geldiğinde komite'nin anılan görüşünde değişiklik olduğu gözlenmektedir. Quakerlar mezhebine mensup başvuruçunun, inancı gereği askeri harcamalara ayrıldığını bildiği vergiyi ödemekten imtina etmesi olayına dayanan J.P./Kanada³ (446/1991) başvurusunda Komite, vicdani nedenlerle vergi ödemeyi reddin 18. madde kapsamına girmediğinden bahisle başvuruyu kabul edilemez bulmakla beraber, askeri faaliyet ve harcamalara karşı vicdani reddin mutlak surette 18. madde tarafından korunduğunu belirtmiştir (Major, 2002, s. 16).

b. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Vicdani Ret

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin vicdani ret ile ilgili en açık madde, düşünce, din ve vicdan özgürlüğünü düzenlemesi bakımından 9. maddesidir. Ancak, içtihatlar incelendiğinde, Mahkeme'nin vicdani ret açıklarının sözleşme tarafından doğrudan korunup korunmadığına ilişkin bir değerlendirme yapmaktan kaçındığı, meseleyi sözleşme'nin 9. maddesinden ziyade diğer bazı maddeler açısından da incelemek yoluna gittiği görülmektedir (Mızrak, 2008, s. 112). Bu maddelerin başında da, zorla çalıştırma ya da zorunlu çalışmaya ilişkin 4. madde ile ayrımcılık yasağını düzenleyen 14. madde gelmektedir.

Raninen/Finlandiya⁴ (20972/1992) davasında, askerlik hizmetinin her türüne karşı olan başvuru, Yehova Şahitleri'ne mensup kişilerin hem askerlik hizmetinden hem de bu hizmeti yerine getirmeyi reddedenler için öngörülen alternatif hizmetten muaf tutulup, kendisine böyle bir imkân tanınmamasını ayrımcılık olarak görmüş ve sözleşmenin 14. maddesine dayanarak mahkemeye başvurmuştur. Yine, N/İsveç⁵ (10410/1983) davasında başvuru pasifist bir gazeteci olup, pasifizmi laik karakterdedir. N'nin başvurusunun temel nedeni, askerlik hizmetinden, kanaatlerinin dini karakterde olmaması nedeniyle muaf tutulmamasıdır (Mızrak, 2008, s. 114).

Raninen/Finlandiya davasında 14. maddenin 9. madde ile bağlantısını incelenmiştir. Komisyon, Yehova Şahitlerinin bu mezhebe dâhil olmaları ile birlikte, günlük yaşamda çok sıkı kurallara uymakla yükümlü olmaya başladıklarını, bu kurallara uyup uymadıkları yönünde gayri resmi olarak çok ciddi bir kontrol bulunduğunu, bir kişinin sırf askerlik görevinden kaçmak için bu sıkı kurallara katlanmasının zor olduğunu, dolayısıyla, bu inanışa mensup birinin, yine mezhebin emirleri gereği askerlik hizmetini yerine getirmeyecek olmasının, tarafsız bir değerlendirme ile makul surette haklı bulunabileceğini belirtmiştir. Benzer bir değerlendirme N/İsveç kararında da sözkonusudur (Mızrak, 2008, s. 115).

Ülke/Türkiye⁶ (39437/1998) kararında da başvuru, Sözleşme'nin 9. maddesi yanında; işkence, insanlık dışı ya da onur kırıcı muameleye tabi tutulma yasağını düzenleyen 3. maddesi, özgürlük ve güvenlik hakkını düzenleyen 5. maddesi ile özel hayatın ve aile hayatının korunmasını düzenleyen 8. maddelerinin ihlal edildiği gerekçesiyle başvurmuş, Mahkeme ise 9. madde yerine 3. madde bakımından bir inceleme yürüterek yine; işkence, insanlık dışı ya da onur kırıcı muameleye tabi tutulma yasağını düzenleyen bu maddeden ihlal tespit etmiştir (Mızrak, 2008, s. 117).

Erçep/Türkiye⁷ (43965/2004) kararında da başvuru, askerlik hizmetini yapmayı reddettiği için birbiri ardına gelen mahkûmiyetlerin düşünce, inanç ve din özgürlüğünü güvence altına alan sözleşme'nin 9. maddesinin ihlal edildiği, ayrıca adil yargılanma hakkını düzenleyen Sözleşme'nin 6. maddesine dayanarak, bir sivil olarak asker memurlardan oluşan bir mahkeme önünde çıkmaya zorlandığı sebebiyle şikâyetçi olmuştur. Mahkeme kısa bir süre önce vicdani retçilere ilişkin içtihadını Büyük Daire'nin Bayatyan/Ermenistan⁸ (23459/2003) kararını da gözden geçirmiştir. Bu kararında mahkeme, 9. maddenin açıkça vicdani redde göndermede bulunmadığını not etmiştir. Bununla birlikte mahkeme, askerlik hizmetine muhalefetin, askerlik hizmeti yükümlülüğü ile kişinin vicdani kanaatleri arasında ciddi ve aşılabilir bir çatışma ortaya çıktığında 9. maddenin güvence altına aldığı

anlamda önem atfedilmesini gerektiren bir vicdani hizmetine sürekli bir muhalefet sergileyen bir dini grup olan Yehova Şahitlerinin bir üyesi olduğunu gözlemlemiştir. Mahkeme, başvuruca inancı dolayısıyla Türkiye'de seçenek bir sivil hizmet öngörülmediğinden çok sayıda hapis cezası verilmiş olmasının Sözleşme'nin 9. maddesinin ihlalini oluşturduğuna karar vermiştir. (Demir, 2011, s. 272).

7. Türk Hukukunda Vicdani Ret

Her toplumun kendi özelliklerine ve günün şartlarına göre belirlemiş olduğu askerlik uygulamaları bulunmaktadır. Bu bağlamda vicdani ret nedeniyle itiraz edilen askerlik hizmetinin ülkemizdeki gelişim süreci incelenip vicdani retle ilgili süreç değerlendirilecektir.

A. Askerlik Ödevinin Türk Hukuku'nda Düzenlenmesi

1982 Anayasası'nın Temel Haklar ve Ödevler başlıklı ikinci kısmının Siyasi Haklar ve Ödevler başlığını taşıyan dördüncü bölümünün altında yer alan 72. maddesi vatan hizmetini düzenlemektedir. 72. madde şöyle demektedir:

Madde 72: Vatan hizmeti her Türk'ün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.

Anayasa'da doğrudan askerlik hizmetinin değil fakat askerlik hizmetini de kapsayan bir üst kavram olarak vatan hizmetinin düzenlendiği görülmektedir. Anayasa'ya göre askerlik hizmeti, vatan hizmeti olarak nitelendirilebilecek hizmetlerden biridir. Anayasa, vatan hizmetinin kamu kesiminde çalışarak yapılmasının önünü kapatmamaktadır. Anayasa'nın 72. maddesi, vatan hizmetinin ne şekilde yerine getirileceğinin veya getirilmiş sayılacağına belirlenmesinde kanun koyucuya takdir hakkı bırakmaktadır. Anayasa'nın öngördüğü takdir hakkını kanun koyucu, 21.06.1927 tarih ve 1111 sayılı Askerlik Kanunu ile kullanmış bulunmaktadır. Şöyle ki Askerlik Kanunu'nun 1. maddesi:

Madde 1: Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkek, işbu kanun mucibince askerlik yapmaya mecburdur.

Her ne kadar, Anayasa vatan hizmetini yerine getirmenin tek yolu olarak askerlik hizmetini göstermiş olmasa da kanun koyucu, Anayasa'nın kendisine sunduğu seçenekler arasından askerlik hizmetini vatan hizmetinin yerine getirilmesinin bir yöntemi olarak belirlemiş bulunmaktadır.

Askerlik Kanunu, askerlik hizmetini tüm erkek Türk vatandaşları için öngörmüştür ancak işbu Kanun'un 28. maddesinin 1. ve 2. fıkraları şöyledir:

Madde 28: Son yoklamaları yapılan kimseler Türk Silahlı Kuvvetleri Beden Kabiliyeti Yönetmeliğine göre ikiye ayrılırlar:

- 1) Askerliğe elverişli olanlar,
- 2) Askerliğe elverişli olmayanlar.

Askerliğe elverişli olmayanlar asker edilmezler.

Bu bağlamda, sağlık sorunları nedeniyle askerlik yapmasında sakınca bulunan erkek vatandaşların askerlik hizmetini yerine getirmekle yükümlü olmadıkları anlaşılmaktadır. Türk Hukuku'nda, sağlık sorunları nedeniyle askerliğe elverişli olmamak dışında askerlik hizmetinden muaf tutulmayı gerektiren hukuki bir neden bulunmamaktadır.

B. Türkiye’de Vicdani Ret Düzenlemesi ve Gelişim Süreci

Türkiye’de vicdani ret hareketi, Batıdaki seyrinden farklı bir yol izlemiştir. Batıda öncelikle dini temellere dayanan ve dini inançları gereği askerlik yapmayı reddeden kimselerle başlayan vicdani ret eylemleri, Türkiye’de sivil itaatsizlik ve antimilitarizm temelinde şekillenmeye başlamıştır.

Türkiye’de vicdani redde ilişkin bir hukuki düzenleme bulunmamaktadır. Türk Hukuku’nda vicdani ret, bir hak olarak düzenlenmediği gibi kendine özgü bir suç tipi ya da kabahat olarak da düzenlenmiş değildir.

Zorunlu askerlik hizmetini vicdani retçi olduklarını ileri sürerek yerine getirmek istemeyenler hakkında bu kişilerin durumlarına göre 1632 sayılı Askeri Ceza Kanunu’nun farklı maddelerini uygulamak imkânı bulunmaktadır. Bu kapsamda vicdanî retçiler, vicdanî retçi oldukları için değil bu gerekçeyle yükümlü oldukları askerî hizmetleri yerine getirmediikleri için örneğin emre itaatsizlikte ısrar, firar, halkı askerlikten soğutmak v.b cezaî yaptırımlara maruz kalmaktadırlar.

Türkiye’de vicdani ret hareketlerinin tarihçesi yakın bir zamana dayanmaktadır. İlk vicdani ret açılması 1989 yılında Tayfun Gönül ve Vedat Zincir’in, Sokak Dergisi aracılığıyla vicdani retlerini açıklamasıyla gündeme gelmiştir. Açıklamaların ardından, yargılanan retçilerden Vedat Zencir beraat etmiş, Tayfun Gönül ise üç ay hapis cezası almış ve bu ceza paraya çevrilmiştir. 1993 yılına kadar sivil mahkemede yargılanan vicdani retçiler bu tarihten itibaren askeri mahkemede yargılanmaya başlamışlardır.

Vicdani ret kavramı Türkiye’nin siyasal gündemine vicdani reddini açıklayan İzmir Savaş Karşıtları Derneği Başkanı Osman Murat Ülke’nin 7.10.1996 tarihinde tutuklanması ile girmiş ve yine Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin 24.04.2006 tarihinde Osman Murat Ülke ile ilgili verdiği karar neticesinde tartışılır hale gelmiştir. Bu kararda, kişinin vicdani reddi nedeniyle maruz kaldığı cezaların ve ceza tehdidinin yaşamını bir bütün olarak etkilediği ve adeta bir ‘sivil ölüme’ mahkûm ettiği; Maruz kaldığı işlemlerin başvuruçunun entelektüel kişiliğini ezmeyi, başvuruçuyu aşağılayan ve onu alçaltan korku ve tedirginlik hislerinin doğmasına neden olmayı, reddini ve kararlılığını kırmayı amaçladığı; Eylemi ve karşı karşıya kaldığı sonuçlar bakımından, suç ve cezanın oranlılığı ilkesinin de ihlal

edilmiş olduğu, saptamasını yaparak bunun demokratik bir toplumdaki ceza rejimi ile bağdaşmayacağını vurgulamıştır.

Ülkemizde, askeri yükümlülüğü olmamalarına karşın kadınlarında son dönemde vicdani retlerini açıklamaya başladıkları görülmektedir. Kadın retçiler politik bir grup olarak belirmiştir. Türkiye’de kadın retçilerin genel olarak antimilitarist bakış açısı çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Türkiye’de bugüne kadar vicdani reddini açıklamış 174 kişi içerisinde sayıları 49’a ulaşmış olan kadın vicdani retçilerin ret eylemlerini de bu çerçevede anlamlandırmak gerekir. Zorunlu askerlik hizmetine tabi olmamakla beraber retlerini açıklayan kadınlar, militarizmi ordu ya da zorunlu askerlik hizmeti ile sınırlı görmedikleri, militarizmin pek çok yüzü olduğunu ve cinsiyetçilik ile militarizm arasında sıkı bağlar bulunduğunu düşündükleri için bu eylemi gerçekleştirmektedirler (Altınay, 2006, s. 57).

8. Mukayeseli Hukukta Vicdani Ret

Günümüzde ülkelerin, askerlik hizmetine ilişkin farklı düzenlemeler yaptıkları görülmektedir. Bazı ülkelerde zorunlu askerlik hizmeti uygulaması bulunmadığı, bazı ülkelerde askerlik hizmetinin zorunlu olduğu görülmekte; üçüncü grupta ise zorunlu askerlik hizmetinin olduğu ve vicdani ret düzenlemesinin de bulunduğu ülkeler oluşturmaktadır.

A. Zorunlu Askerlik Uygulamasının Bulunmadığı Ülkeler

Zorunlu askerlik uygulamasının bulunmadığı ülkelerde vicdani ret kavramına ilişkin tartışmalar ve sorunlar bitmiş değildir çünkü profesyonel ordulara sahip ülkelerde de vicdani reddin bir hak olarak düzenlenme taleplerine rastlanmaktadır. Kişilerin, orduya katıldıktan sonra vicdani retçi olmaya karar verebilecekleri ihtimali üzerinde durularak, ordudan ayrılmak isteyenlerin vicdani ret beyanında bulunarak ayrılabilmelerine olanak tanınması gerektiği tartışmaları yapılmaktadır (Çınar, 2008, s. 238).

Zorunlu askerlik hizmeti uygulamasının bulunmadığı bazı ülkeler şunlardır (Quaker Council of European Affairs, 2005; Akyürek, 2010, s. 7; Semiz, 2010, s. 48; vd.).

Belçika: 1964 yılında vicdani ret bir hak olarak kabul edilmiş, zorunlu askerlik uygulaması ise 1995 yılında kaldırılmıştır.

Birleşik Krallık: 1916 yılında vicdani retle ilgili düzenleme yapılmıştır. Zorunlu askerlik uygulaması 1963 yılında kaldırılmıştır.

Fransa: 1963 yılında Cezayir Savaşı’nın da etkisiyle vicdani redde ilişkin ilk düzenleme yapılmışsa da vicdani redde ilişkin ayrıntılı düzenleme 1983 yılında yapılmıştır. Zorunlu askerlik uygulaması ise 2001 yılında kaldırılmıştır.

Slovenya: 1991 yılında vicdani ret hakkı tanınmış, 2003 yılında ise zorunlu askerlik uygulaması kaldırılmıştır.

Macaristan: Vicdani ret 1989 yılında bir hak olarak düzenlenmiştir. Zorunlu askerlik uygulaması 2006 yılında kaldırılmıştır.

Çek Cumhuriyeti: Vicdani ret 1990 yılında bir hak olarak kabul edilmiştir. Zorunlu askerlik uygulaması 2006 yılında kaldırılmıştır.

ABD: Amerikan iç savaşından (1861–1865) sonra zorunlu askerlik uygulaması başlatılmış, 1860'ların sonunda vicdani retle ilgili ilk düzenlemeler yapılmıştır. Vietnam savaşı sonrasında 1973'de ABD'de zorunlu askerlik kaldırılmıştır.

Hindistan: 1948 yılında bağımsızlığını kazanan ülkede zorunlu askerlik sistemi hiçbir zaman uygulanmamıştır. Ancak tehlike durumlarında zorunlu askerlik sisteminin yürürlüğe sokulabileceği yasal düzenlemeler bulunmaktadır.

Arjantin: 1994 yılında zorunlu askerlik uygulaması kaldırılmıştır. Ancak savaş, kriz veya olağanüstü hallerde zorunlu askerlik sisteminin yürürlüğe sokulabileceği yasal düzenlemeler bulunmaktadır.

Bu ülkelerin dışında; Hollanda, İspanya, Lüksemburg, Malta, Bosna Hersek, Bulgaristan, Hırvatistan, İtalya, Letonya, Makedonya, Portekiz, Romanya, Kanada, Japonya, İsveç, Lübnan, Avustralya, İrlanda, Fas, Panama, Peru, Filipinler ve Güney Afrika gibi birçok ülkede zorunlu askerlik hizmeti bulunmamaktadır.

Almanya, Birleşik Krallık, İsviçre ve Hollanda'da profesyonel askerler için vicdani ret hakkı tanınmıştır.

B. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Bulunduğu ve Vicdani Reddin Bir Hak Olarak Düzenlendiği Ülkeler

Zorunlu askerlik hizmetinin bulunduğu ve vicdani reddin bir hak olarak düzenlendiği ülkelerde alternatif hizmet süresi konusunda tartışmalar yaşanmaktadır. Alternatif hizmet süresinin caydırıcı olması amacıyla birçok ülkede uzun tutulduğu görülmektedir.

Vicdani reddin bir hak olarak düzenlendiği bazı ülkeler şunlardır (Quaker Council of European Affairs, 2005; Akyürek, 2010, s. 7; Semiz, 2010, s. 48; vd.).

Avusturya: Askerlik hizmetinin süresi 6 ay olarak belirlenmiştir. Vicdani retçiler için muadil hizmet öngörülmesi 1975 yılında başlamıştır.

Güney Kıbrıs Rum Kesimi: Askerlik süresi 26 aydır. En az 4 çocuk sahibi olanlar ve yurt dışında yaşayanlar için kısa dönem askerlik süresi 13 aydır. Güney Kıbrıs Rum Kesimi'nde vicdani reddin bir hak olarak düzenlenmesi 2005 yılına rastlamaktadır.

Danimarka: Danimarka'da zorunlu askerlik hizmeti için sabit bir süre belirlenmemiştir. Zorunlu askerlik süresi için 4 ay ve 12 ay olmak üzere alt ve üst sınırlar belirlenmiştir. 1917 yılında ilk vicdani ret düzenlemesi yapılmıştır. Danimarka'da sadece dini ve ahlaki

nedenlere dayanan vicdani ret başvuruları kabul edilmekte, politik nedenlere dayanan vicdani ret başvuruları ise kabul edilmemektedir.

Estonya: Askerlik hizmetini yerine getirenler 8 ay askerlik yapmaktadırlar. Estonya'da 1994 yılında vicdani ret düzenlemesi yapılmıştır.

Finlandiya: Zorunlu askerlik süresi 108 – 360 gündür. Finlandiya'da vicdani reddin bir hak olarak düzenlenmesi 1931 yılında olmuştur.

Almanya: Zorunlu askerlik süresi 6 aydır. Almanya'da ilk vicdani ret düzenlemesi 1949 yılında, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yapılmıştır. Vicdani retçi statüsünde olmak için beyanda bulunmak yeterlidir. Almanya'da 2005 yılında 93052 kişi askerlik ödevini yerine getirmek, 83405 kişi ise sivil hizmette bulunmak için başvurmuştur (Bröckling, 2008, s. 75)

Litvanya: Zorunlu askerlik süresi 12 aydır. Litvanya'da 1990 yılında vicdani ret bir hak olarak düzenlenmiştir.

Norveç: Zorunlu askerlik süresi 12 aydır. Norveç'te 1965 yılında vicdani ret bir hak olarak hukuk mevzuatına dâhil edilmiştir. Norveç Hukuku'na göre ret gerekçelerinin samimi olması gerekmektedir, dini olması şart değildir. Ancak, gerekçelerin evrensel olarak pasifist olması da aranmaktadır. Norveç Yüksek Mahkemesi seçici vicdani reddin, vicdani ret istisnası kapsamında değerlendirilemeyeceğine hükmetmiştir.

İsveç: Zorunlu askerlik süresi 7,5 aydır. 1920 yılında, vicdani retle ilgili ilk hukuki düzenleme yapılmıştır.

Gürcistan: Zorunlu askerlik hizmeti süresi 18 aydır. 1997 yılından beri vicdani ret yasal bir hak olarak tanınmıştır.

İsrail: Zorunlu askerlik süresi kadınlar için 2, erkekler için 3 yıldır. Filistin asıllı İsrail vatandaşları, hamile ve evli bayanlar, zihinsel ya da bedensel engelliler askerlikten muaftır. 1986 yılında vicdani retle ilgili ilk düzenleme yapılmıştır. İsrail'de kadın ve erkek yükümlüler için farklı düzenlemeler bulunmaktadır. Örneğin, kadın yükümlüler dini inançları nedeniyle (Ortodoks Musevi inancı nedeniyle) askerlik hizmetini yerine getirmeyi reddedebilmektedir. Öte yandan, yeshiva adı verilen din okullarında okuyan erkek Museviler de askerlik hizmetinden muaftır (Speck, 2006, par. 14). Ortodoks Musevi olduklarını ileri sürerek vicdani retçi statüsüne girmek, İsrail'de kadınların askerlik hizmetini yerine getirmemek için başvurdukları bir yöntem olmuştur. İsrail Ordusu, vicdani retçi olduklarını iddia eden kadınların gerçekten dindar olup olmadıklarını özel bir araştırma yapmak suretiyle tespit etmektedir. İsrail'de vicdani ret başvurusu yapanlar ve başvuruları kabul edilenler İsrail Ordusu'nda görev yapmakta ancak silahlı bir görev almamakta ya da askerlik hizmetinden tamamen muaf tutulmaktadırlar. Musevi kadınlar hariç, hiç kimse için sivil muadil hizmet seçeneği bulunmamaktadır.

Ermenistan: Zorunlu askerlik süresi 24 aydır. Vicdani redde ilişkin hukuki düzenleme 2003 tarihinde yapılmıştır. Sözü edilen tarihte kabul edilen kanun sadece dini gerekçeli vicdani reddi bir hak olarak düzenlemektedir.

Yunanistan: Zorunlu askerlik hizmetinin süresi 12 aydır. Vicdanî ret hakkı 1998 yılında tanınmış ve alternatif hizmet kabul edilmiştir.

Brezilya: Zorunlu askerlik hizmetinin süresi 12 aydır. Zorunlu durumlarda süre 18 aya kadar uzatılabilmektedir. Vicdani ret hakkı olarak alternatif hizmet öngörülmüştür.

Rusya: Zorunlu askerlik süresi 24 aydır. Vicdani ret hakkı 2004 yılında tanınmıştır.

Bu ülkelerin dışında Ukrayna, Polonya, Meksika, gibi ülkelerde de zorunlu askerlik hizmetinin yanında vicdani redde bir hak olarak tanınmış ve alternatif hizmet yasal olarak düzenlenmiştir.

C. Zorunlu Askerlik Hizmetinin Bulunduğu ve Vicdani Reddin Bir Hak Olarak Düzenlenmediği Ülkeler

Zorunlu askerlik hizmetinin bulunduğu ve vicdani reddin bir hak olarak düzenlenmediği ülkelerde sorun gün geçtikçe büyümektedir. Alternatif hizmetin öngörülmediği bu ülkelerde askerlik yükümlülüğünü yerine getirmek istemeyen bir çok kişi haksızlığa uğradığını düşünerek uluslararası mahkemelere başvurmakta ve ülkeleri tazminat ödemeye mahkûm etmektedir.

Zorunlu askerlik hizmetinin bulunduğu ve vicdani reddin bir hak olarak düzenlenmediği ülkelerden bazıları şunlardır (Quaker Council of European Affairs, 2005; Akyürek, 2010, s. 7; Semiz, 2010, s. 48; vd.).

Türkiye: Zorunlu askerlik süresi 15 aydır. Yükseköğrenim görenlerde zorunlu hizmet süreleri tam dönem yedek subayların 12 ay, kısa dönemler erler için 6 aydır. Yurtdışında yaşayanlar için ücretli askerlik uygulaması mevcuttur. Türkiye’de vicdani redde ilişkin tartışmalar devam etmekle birlikte herhangi bir yasal düzenleme yürürlüğe girmemiştir.

Azerbaycan: Avrupa Konseyi üyesi ülkeler içerisinde Türkiye ile birlikte vicdani vicdan reddin bir hak olarak tanınmadığı 2 ülkeden birisidir. Zorunlu askerlik süresi 18 aydır. Üniversite mezunları için 12 aydır. Azerbaycan’da vicdanî reddin tanınması için 2004 yılında bir taslak hazırlanmış ve Anayasa’ya vicdani retle ilgili bir düzenleme yapılmasının önünü açan bir ibare eklenmişse de günümüzde Azerbaycan’da vicdani ret, pozitif bir hak olarak tanınmamaktadır.

Beyaz Rusya: Beyaz Rusya Cumhuriyeti’nde askerlik süresi 18 aydır. Üniversite mezunları için bu süre 12 ay olarak öngörülmüştür. Askerlik hizmetini yerine getirmek, küçük çocuk sahibi olmak, ailesinin geçimini sağlıyor olmak gibi sosyal nedenlerle ertelenebilmektedir. Vicdani retle ilgili hukuki bir düzenleme bulunmamaktadır

Bu ülkeler dışında, İran, Suriye, Mısır, Kuzey Kore, Kolombiya, Fildişi Sahilleri, Eritre, Tayvan, Irak, Küba, Kazakistan gibi ülkelerde de zorunlu askerlik hizmeti bulunmakta ve vicdani ret yasal olarak kabul edilmemiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Tarihsel süreç içinde batı kültürü ve Hıristiyan inanışlarından kaynağını almış olan vicdani ret, özellikle son yıllarda yükselişe geçen bir toplumsal hareket haline gelmiştir. Vicdani ret taleplerine karşı birçok ülke, zorunlu askerlik hizmeti yerine geçen alternatif hizmetler öngörmüş ve hukuki olarak düzenlemiştir.

Ülkemizde gerek iç hukuk belgelerinde, gerekse taraf olunan bağlayıcı uluslararası hukuk metinlerinde vicdani ret bir hak olarak düzenlenmemiştir. Ülkemizde vicdani reddin bir hak olarak tanınmamasını, stratejik ve konjonktürel gerçeklerle açıklamak mümkün olsa da, bunların AİHS bağlamında meşrulaştırılması olanaklı görünmemektedir. Dolayısıyla Türkiye'de vicdani reddi yasal bir hak olarak tanımadığı sürece, vicdani ret nedeniyle askerlik yapmaktan kaçınanlar çeşitli cezalara çarptırılmaya devam edecektir. Cezaya çarptırılanlar da söz konusu cezaların sözleşme'de güvenceye alınan kimi hakları ihlal ettiği gerekçesiyle mahkeme 'ye gitmeye devam edeceklerdir. Bunun sonucunda da Türkiye sürekli olarak tazminata mahkûm edilecektir. Bu kısır döngüyü aşmanın yolu, Avrupa Konseyi üyesi devletlerdeki düzenlemeleri ve bu konudaki olası gelişmeleri de dikkate alarak, herhangi bir nedenle askerlikten kaçınanlara, onun yerine, aynı veya daha uzun bir süre için, başka bir kamu hizmetinin önerilmesidir. Böylece askerlik/vatan hizmetinin karma bir sistemle yerine getirilmesi sağlanmış olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKIN, İ., F., **Temel Hak ve Özgürlükler**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1971
- AKYÜREK, S., **Zorunlu Askerlik ve Profesyonel Ordu**, Bilgesam Yayınları, Rapor no:24, Ankara, 2010
- ALTINAY, A., G., “**Militarizm’den Mili Gösteri’ye Türkiye’de Anti-militarizmin Yeni Yüzleri**”, Birikim Dergisi, Vicdani Red, Anti-militarizm, sayı 207, Temmuz 2006, s. 68-75
- ANAYURT Ö., “**Avrupa’da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzenleme**”, Mülkiye Dergisi, Bahar 2007, Sayı:254, s. 35-43
- BRETT, R., “Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Derleyen: Çınar, H. Ö. ve Üsterci, C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- BRÖCKLİN, Ü., 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Derleyen: Çınar, H. Ö. ve Üsterci, C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- ÇINAR, Ö. H., “**Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Avrupa Birliği’nde ve Türkiye’de Vicdani Ret**”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı: 72, 2007, s. 56-67
- ÇINAR, Ö. H. (2008). Avrupa Konseyi Ülkelerinden Vicdani Red Hakkına Genel Bir Bakış. **Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Derleyen: Çınar, H. Ö. ve Üsterci, C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008
- DEMİR, H. S., “**Vicdani Ret Hakkı**” Ankara Barosu Dergisi, 2011/4, s. 241-283
- GÖZÜBÜYÜK, Ş. – GÖLCÜKLÜ, F., **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007
- HABERMAS, J., **Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denektaşı, Almanya’da Otoriter Legalizm Karşıtlığı**, Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik. Derleyen: Üsterci C., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001
- KABOĞLU, İ., Ö., **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002
- KAPANİ, M., **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996
- KARDAŞ, Ü. (2006 Temmuz). **Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı**. Birikim Dergisi,2006 (207), s. 36–41.
- KAYA, E. “**Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye**”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Eylül 2006, s. 35–43.
- LIPPMAN, M. “**The Recognition of Conscientious Objection to Military Service As An International Human Right**”, California Western International Law Journal, vol.21, Number 31, 1990-1991.
- MAJOR, M., F. “**Conscientious Objection to Military Service: The European Commission on Human Rights and The Human Rights Committee**”, California Western International Law Journal, vol.32, Fall 2001, Number 1, 2001-2002.
- MARCUS, E., N., “**Conscientious Objection As An Emerging Human Right**”, Virginia Journal Of International Law, vol.38, 1997-1998.
- MIZRAK, D., “**Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008

ÖKÇESİZ, H., **Sivil İtaatsizlik**, Alfa Yay., İstanbul, 1994

Quaker Council of European Affairs, “**The Right To Conscientious Objection in Europe: A Review of The Current Situation**”, April 2005.

SELEK, P. – SÖNMEZ, O., “**Antimilitarizm**”, Kavram Sözlüğü II: Söylem ve Gerçek, Ed. Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Kitaplığı, Maki Basın Yayın, Ankara, 2006

SEMİZ, Y., **Türk Hukuku'nda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2010

Speck, A., “**Savaş Karşısı Uluslararası Hareket İçinde Ret**”, Birikim Dergisi, Temmuz 2006 (207), s. 42–55.

Sevinç, M., **Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği**. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 2006 (61/1), s. 297–322.

TOKER, N., Vicdanî Red, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme, **Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Derleyen: Çınar, H. Ö. ve Üsterci, C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008

ZÜRCHER, E. J. . Hizmet Etmeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçakçılığı. **Çarklardaki Kum: Vicdani Red Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, Derleyen: Çınar, H. Ö. ve Üsterci, C. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008